

960

28-X-R5

33

RECERQUES

Història, Economia, Cultura

1995

La noblesa propietària en la societat valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda i la gestió del seu patrimoni*

per Salvador Calatayud, Jesús Millán i Mª Cruz Romeo

I. Introducció

«Noblesa: menystenir-la i envejar-la.» Amb aquesta recomanació Gustave Flaubert situava la noblesa francesa de mitjan segle XIX en un camp de conflicte d'experiències i identitats socioculturals que s'havien format històricament. En el seu *Diccionari de les idees rebudes*, d'on procedeix la caracterització anterior, Flaubert tractava de captar la totalitat de l'estupidesa a través d'un repertori dels hàbits burgesos, és a dir, sobre aquell «esperit burgès» que, segons l'autor, era l'expressió viva de la mediocritat.¹ A primer cop d'ull, noblesa menyspreada i envejada i mediocritat burgesa podrien sintetitzar un entramat sorprenent de percepcions socials; percepcions vinculades a uns sistemes de representació que s'havien configurat de manera ben especial a partir de les reflexions del moviment il·lustrat.

Pel que fa al cas espanyol encara resta per comprendre com es va constituir en el discurs crític del segle XVIII aquell model del noble desacreditat, que va tenir com a efecte el reforçament de la imatge d'una noblesa parasitària. Com ha recordat adés Pierre Serna, Espanya fou en aquest terreny «un laboratori» «ric en ensenyaments». Mitjançant la reflexió crítica, la noblesa fou desafiada culturalment i social molt abans de l'inici del procés revolucionari.² La literatura del Vuit-cents mantingué aquestes percepcions creuades. La literatura és una forma de coneixement i, per aquest motiu, també és un àmbit de pràctiques socials capaces de produir identitats. La història sociocultural i el debat al voltant de l'anomenat «tomb lingüístic» han dut a reflexionar sobre la construcció social de la realitat en el llenguatge i a través d'ell, a pensar els textos com a sorgits de les realitats socials i com a consti-

* Aquest treball s'inclou en el projecte finançat per la DGICYT núm. PB91-0657. Hem d'agrair els suggeriments de Ramon Garrabou i Ricardo Robledo.

1. G. FLAUBERT, *Le dictionnaire des idées reçues*, dins *Oeuvres complètes* (París 1964), vol. II, ps. 303-314.

2. P. SERNA, *El noble*, dins M. VOVELLE (ed.), *El hombre de la Ilustración* (Madrid 1995), ps. 41-91, esp. les ps. 78-80.

tuentos seus.³ En aquest sentit, s'ha destacat la importància de les formes simbòliques i les pràctiques socials en la identitat dels grups i en la seva diferenciació respecte a altres sectors de la societat. En definitiva, la cultura, el llenguatge o les pràctiques ideològiques no són àmbits secundaris, dependents, en el millor dels casos, de l'estructura social i de les relacions de classe. Ben al contrari, es reconeixen com a elements bàsics de la mateixa estructura de la societat.⁴

Aquesta perspectiva ha estat escassament abordada per la historiografia espanyola. La història social sovint ha examinat allò social i allò econòmic a costa de la cultura. Així, per exemple, s'ha oblidat la historicitat d'aquestes distincions i s'ha bandejat la força del llenguatge per a crear identitats en el marc d'unes relacions específiques de poder social. Aquestes qüestions adquireixen, però, una entitat pròpia i rellevant a l'hora d'estudiar les dinàmiques constitutives dels notables del segle XIX i, en general, de la societat espanyola de l'època, configurada a través de les discontinuïtats i els processos de canvi que suposà la revolució liberal. En aquest sentit, quin paper tingué aquella noblesa que «va sobreviure» el trasbals revolucionari en la formació de les elits? Fou capaç de crear identitats noves que li permetessen d'ocupar espais socioculturals i polítics, bo i integrant-se alhora en el «grup fundador» de l'època postrevolucionària de la burgesia?

La «pervivència de l'Antic Règim» ha estat un concepte sobradament conegut encara que més sovint com a clíxé que no pas com a objecte de recerca. Avui, en canvi, es planteja la necessitat de conèixer en concret les condicions que feren possible l'èxit contemporani del prestigi aristocràtic, la qual cosa implica necessàriament l'estudi de les peculiaritats de la consolidació del capitalisme agrari. La nostra intenció és vincular tots dos fenòmens: el paper social desenvolupat per un sector de la noblesa supervivent de l'Antic Règim —i que tindria un protagonisme notable en la nova societat— amb el procés de formació d'una agricultura capitalista basada en la intensificació productiva i el conreu indirecte. Una de les vies fonamentals de desenvolupament de l'agricultura intensiva i comercial al País Valencià la va constituir el conreu indirecte, mitjançant l'arrendament de propietats d'una certa dimensió, però molt parcel·lades i cedides a cultivadors normalment amb escassos recursos. Aquesta àmplia difusió de l'arrendament ha estat jutjada sovint com a signe d'arcaisme, de despreocupació dels propietaris (nobles o assimilats als suposats valors de la noblesa) o d'un conreu poc compatible amb el «capitalisme». Tanmateix, aquests plantejaments obliden una amplíssima literatura econòmica i històrica sobre les raons de l'elecció de les modalitats de contractes agraris.⁵ Cal partir,

3. Una panoràmica general del debat i la seva repercussió a Espanya la podeu trobar a I. BURDIEL i M. C. ROMEO, *Historia y lenguaje: la vuelta al relato dos décadas después*, «Hispania», núm. 192 (1996), ps. 333-346.

4. J. SEED i J. WOLFF, *Introduction*, dins ID. (eds.), *The Culture of Capital: Art, Power and the Nineteenth-Century Middle Class* (Manchester 1988), p. 8.

5. K. OTSUKA *et alii*, *Land and Labor Contracts in Agrarian Economies: Theories and Facts*, «Journal of Economic Literature», vol. xxx (1992), ps. 1.965-2.018. Un estudi històric que explica les raons de l'opció per la parceria o l'arrendament és F. L. GALASSI i J. S. COHEN, *The Economics of Tenancy in Early Twentieth-Century Southern Italy*, «Economic History Review», núm. 3 (1994), ps. 585-600. Sobre la formació d'una elit plutocràtica amb orígens socials diversos a l'Europa del segle XIX, W. MOSSE, *Adel und Bürgertum im Europa des 19. Jahrhunderts. Eine vergleichende Betrachtung*, dins J. KOCKA (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich* (Munic 1988), vol. 2, ps. 276-314. Per al cas de la ciutat de València, A. PONS i J. SERNA, *La ciudad extensa* (València 1992).

doncs, de la idea que l'arrendament és una opció econòmicament racional en determinades condicions: quan es tracta de conreus altament sensibles a la qualitat del treball incorporat, amb tècniques relativament complexes, i quan els costos d'incentivar el treball assalariat són elevats. Açò no implica, però, que els factors determinants de l'adopció d'aquest sistema siguin exclusivament econòmics: les estructures socials imperants al camp, amb un volum important de població desposseïda en el nostre cas, constitueixen l'altre factor.

Per tal de conjuminar els objectius apuntats hem triat un cas significatiu de propietari i home públic al segle XIX, el comte de Ripalda. La manca d'estudis centrats en trajectòries de cases nobiliàries o de patrimonis concrets al País Valencià contrasta amb els excel·lents resultats que aquest mètode ofereix a altres llocs. Per això, tot i el caràcter fragmentari de la documentació ací analitzada (comptes d'alguns anys i correspondència amb l'administrador per a bona part del segle), hem cregut que podia furnir una visió interessant sobre la lògica de la gestió terratinent, tan poc coneguda i tan sovint sotmesa a hipòtesis poc contrastades. L'estudi d'aquesta informació privada ha estat, a més, completat amb el recurs a altres fonts de caràcter divers.

II. *El nou espai de la vella noblesa: el comte de Ripalda i la societat liberal postrevolucionària*

El triomf del liberalisme va implicar una fractura de les jerarquies d'autoritat i impulsà un discurs que obligava a definir d'una manera nova l'estructura de classes i les relacions de poder social. El moderat Alcalá Galiano establia, a partir d'una reflexió jurídica, els límits polítics i morals de dos subjectes que ell tipificava: «aristocràcia» i «classes mitjanes». En fer això, creava una representació de l'aristocràcia no exempta d'aquelles virtuts que atorgaven dignitat a l'estat, però que, alhora, es veia velada per significacions no del tot adequades a la nova societat a què aspirava l'autor. Per bé que «*rapaz*» i «*opresora*», cal «*para tener un gobierno de los mejores que en él se mezcle la aristocracia con las clases medias, y entre ellas se confunda*».⁶

Josep Joaquim Agulló Ramon de Sentís, comte de Ripalda, marquès de Campo Salinas i baró de Tamarit no tan sols es «barrejà» i «confongué» amb «les classes mitjanes», sinó que va conquerir una posició especial dins l'entramat de poder de la societat valenciana i espanyola de mitjan segle XIX. Van contribuir a això tres processos, íntimament lligats. En primer lloc, els seus orígens familiars li varen permetre disposar d'un patrimoni que per les seues característiques es veié ben poc afectat per la revolució. El capital econòmic dels Agulló s'adaptava a les noves condicions creades per l'estat liberal, sense haver de patir complexos processos de reconversió. En segon lloc, el suport patrimonial li assegurà una educació i un capital social que li facilitaríen l'accés a algunes de les institucions més rellevants de l'època, com ara la Societat Econòmica d'Amics del País de València, la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, la Societat Valenciana d'Agricultura, l'Ajuntament de València, el Senat o una pluralitat de comitès internacionals. Per últim, aquest prestigi, projectat més enllà de l'àmbit local, es basava d'altra banda en una intensa tasca intel·lectual que potser fos la faceta més cuidada pel comte.

6. A. ALCALÁ GALIANO, *Lecciones de derecho político* (Madrid 1984), p. 39.

De tots els títols que va reunir el 1817, el més significatiu pel seu llinatge era el de comte de Ripalda i amb aquest nom volgué ser conegut Josep J. Agulló.⁷ El seu atractiu consistia en l'antiguitat del títol i, potser, en les possibilitats que li fornía el patrimoni heretat de la seua mare a la ciutat de València. En efecte, el títol de Ripalda datava de les acaballes del segle XVII i fou atorgat a un mestre de camp, comanador i cavaller de Calatrava, procedent de Navarra. La línia principal s'hagué de traslladar a València i el 1805, probablement l'avi de Josep Joaquim, era regidor vitalici de l'Ajuntament d'aquesta ciutat. En aquests anys conflictius, la família disposava d'un destacat patrimoni constituït en la seua major part per terres i cases a la Particular Contribució de València, que la situaven entre els cinquanta majors propietaris de la zona.

Els altres títols eren molt més recents. Procedien de la segona meitat del segle XVIII i expressaven la culminació de quatre famílies del patriciat urbà, l'evolució de les quals fou molt semblant i sempre dependent de les oportunitats obertes per la Monarquia borbònica arran de 1707. El títol de baró de Tamarit fou concedit a la família Ramon el 1768. Des de 1707 i fins el 1771, tots els representants del llinatge formaren part de l'Ajuntament de València, en ocupar regidories vitalícies per la classe de ciutadans. El 1771 Josep Vicent Ramon i Cascajares, primer baró de Tamarit, podia ocupar ja un seient entre els nobles del consistori. El marquesat de Campo Salinas fou atorgat el 1790 a Vicent Sánchez Bellmont Cebrián, oficial de l'Armada Reial, síndic personer d'Oriola i cavaller de Santiago. Els mèrits que havien abonat aquesta concessió eren fonamentalment tres: els serveis prestats a les tropes borbòniques durant la Guerra de Successió, que ja foren recompensats al seu moment pel filipista cardenal Belluga; els sacrificis militars dels Sánchez Bellmont tot al llarg de la centúria —expedicions al nord d'Àfrica, Amèrica i Gibraltar—; i una carrera político-administrativa irreprotxable tant d'aquests darrers com dels Cebrián. Els Cebrián eren originaris de Xàtiva, ciutat on havien estat tradicionalment regidors. La branca de València havia format part del govern foral des de la dècada de 1680. El nou ordenament polític dels Borbons els va obrir les portes no tan sols de l'Ajuntament tot al llarg del segle, sinó també de càrrecs a la Reial Audiència. Igual que els Cebrián, també els Sánchez Bellmont —regidors perpetus de la ciutat d'Oriola— podien mostrar una història immaculada que els havia duts a presentar-se com a ciutadans no tan sols amb carta d'*hidalguita* (1741), sinó especialment amb capacitat i talent polítics. Aquest motiu havia estat fonamental arran del triomf borbònic, per bé que a l'època dels furs ja havien estat insaculats i havien ocupat el càrrec de justícia major.

Si els homes d'aquestes famílies, els primogènits si més no, havien tingut una

7. La documentació utilitzada en aquest apartat és la següent: Arxiu del Regne de València: *Protocolos de Antonio Zacarés*, 1824, fs. 889 i 919; *Escrivanies de Cambra*, 1792, exp. 214, i 1815, exp. 172; *Reial Acord*, 1817, fs. 13 i 672, i 1832, fs. 55; documentació privada referida al comte de Ripalda propietat particular de Javier Sánchez Portas (de l'Arxiu Central de la Generalitat Valenciana i de l'Arxiu Històric d'Oriola) al qual agraïm les facilitats donades; M. GONZÁLEZ, *La visita de Roderic de Borja a Xàtiva en 1473 segons un manuscrit del segle XVII*, «Quaderns de Xàtiva», núm. 4 (1992), ps. 32-47; E. GARCÍA MONERRIS, *La monarquía absoluta y el municipio borbónico. La reorganización de la oligarquía urbana en el Ayuntamiento de Valencia (1707-1800)* (Madrid 1991), ps. 96-98, 215, 247 i 416; J.L. HERNÁNDEZ MARCO i J. ROMERO GONZÁLEZ, *Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de Valencia* (València 1980), ps. 123-130.

intensa activitat polític-administrativa, militar i jurídica, les dones semblaven tenir només dues «opcions»: el matrimoni i els hàbits del convent. En tots dos casos, els interessos de la família eren el criteri únic. D'aquesta manera, el patrimoni s'obria a possibles ampliacions, alhora que quedava al recer de fragmentacions innecessàries. Generacions de dones Sánchez Belmont visqueren als convents de Santa Llúcia de l'orde de Sant Domènec o al de Sant Joan de l'orde de Sant Francesc a Oriola. Fou mitjançant vincles matrimonials supralocals que títols, patrimonis i històries familiars van recaure en el comte de Ripalda, un noble amb una projecció més ampla en un espai social molt més gran que el de les petites «repúbliques» urbanes de l'Antic Règim. En efecte, Josepa Manuela Sánchez Belmont Cebrián, que seria tercera marquesa de Campo Salinas, es casà el 1772 amb Francesc Agulló Cebrián, cosí llunyà seu. Els Agulló eren ciutadans de Xàtiva, relacionats amb la Inquisició i regidors de l'Ajuntament. Un fill d'aquest matrimoni es va unir amb Vicenta Ramon de Sentís, comtessa de Ripalda i baronessa de Tamarit. Aquests darrers foren els pares de Josep Joaquim.

Aquestes famílies de València, Oriola i Xàtiva exhibien una llarga tradició patrícia. Amb tot, no seria fins al segle XVIII que les seues expectatives d'ascens social es multiplicaren. Els càrrecs en l'administració de la Monarquia i en l'exèrcit, la pertinença a la Inquisició i als ordes militars i un patrimoni agrari lligat a l'expansió comercial i a l'alça de la renda eren raons suficients per a què aquestes elits locals assoliren l'honor nobiliari i poguessen d'aquesta manera enllaçar amb una noblesa de més arrelament, com eren els Ripalda.⁸ Noblesa nova i antiga es fusionaven així a principis del segle XIX. En tots dos casos, però, els títols no implicaven cap mena de jurisdicció. Llevat de la petita finca de la Granja de Rocamora i d'algunes escrivanies municipals al nord valencià, eren sobretot propietaris absoluts de terres i edificis. Seria massa esquemàtic, però, veure en aquest ascens a través de les aliances familiars només una estratègia de reproducció o continuïtat d'un grup privilegiat típic de l'Antic Règim. En realitat, tant els Sánchez Belmont com els Cebrián aconseguiren la promoció que suposava el vincle amb els Ripalda gràcies a tota una sèrie de qualitats que, de fet, s'obrien pas cada cop més com a decisives per als grups burgesos en formació. Les seues arrels com a membres del patriciat els atorgaven uns trets que, en aquest ordre de coses, eren plens de futur: com a «pares de la pàtria» local posseïen experiència política i una indubtable influència social; les necessitats de la seua estratègia d'ascens els havien vinculat a un patrimoni sòlid, orientat clarament en funció de les pràctiques més rendibles; els seus serveis a la monarquia com a militars, juristes o regidors els haurien posat en contacte amb els problemes polítics generals; i, en conjunt, tant pels seus interessos com pel desenvol-

8. Sobre les relacions entre la burocràcia reial, la noblesa senyorial i les elits locals, C. WINDLER, *Lokale Eliten, seigneurialer Adel und Reformabsolutismus in Spanien (1760-1808)*. *Das Beispiel Niederandalusien* (Stuttgart 1992). Pel que fa a les oligarquies locals ací esmentades, M. E. GARCIA MONERRIS, *Op. cit.*; M. C. IRLES, *Las regidurías oriolanas en el siglo XVIII*, dins *Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. Ayudas a la investigación 1986-1987. Historia* (Alacant 1993), ps. 61-70; D. BERNABÉ, *Monarquía y patriciado urbano en Orihuela, 1445-1707* (Alacant 1989), esp. les ps. 80-93 i 140-151; I. BLESÀ, *El municipi borbònic en l'Antic Règim: Xàtiva (1700-1723)* (Xàtiva 1994), esp. les ps. 68-82. Pel que fa a les relacions entre la imatge del patrici i el posterior discurs liberal oligàrquic, R. KOSELLECK i K. SCHREINER (eds.), *Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1994).

lupament de les seues funcions, havien hagut de pujar socialment recolzant-se en la competència tècnica i el mèrit. Tot plegat, un conjunt de valors que no es redueix en absolut al privilegi, el poder polític o la simple acumulació de riquesa, sinó que dibuixa com una determinada concepció de l'«individualisme burgès» s'ha anat desenvolupant entre aquest sector del patriciat valencià fins al punt de constituir la base de la seua promoció. En vincular-se a ells una noblesa més vella, com eren els Ripalda, no es limitaven a recórrer les vies ja conegudes per tal de mantenir la posició heretada, sinó que feien un enllaç amb valors prioritaris en el nou espai que es crearia al segle XIX.⁹ Així doncs, el procés revolucionari podia ser per a ells molt menys traumàtic, si més no des d'una perspectiva econòmica. En efecte, el 1852 el comte de Ripalda acumulava un patrimoni que li permetia de situar-se entre el 5% dels majors contribuents per territorial de València, Quart de Poblet, Russafa i Oriola, i ocupava un lloc destacat entre els grans contribuents de la província de València.¹⁰

La família del comte de Ripalda fou capaç de conservar una influència destacada a la nova societat dels notables. En aquest cas el problema no és tant emfasitzar la continuïtat com analitzar el nou espai social que va crear el liberalisme postrevolucionari i que va capacitar el comte per a assolir un prestigi que la família no havia conegut fins aleshores. Per bé que era un destacat propietari local, no estava entre els més rics del País Valencià; encara que implicat en la política valenciana i espanyola, la seua carrera no es pot comparar amb la dels seus avantpassats, lligats durant llargues dècades al poder municipal. Per tant, d'on procedeix aquest prestigi? Per tal de respondre, hem d'analitzar la trajectòria del comte.

Nascut el 1810 i educat al Reial Col·legi de Sant Pau —especialment dedicat a la noblesa de la ciutat—¹¹ la seua activitat pública s'inicià els anys quaranta amb tres obres, els temes de les quals esdevindrien una preocupació permanent: els problemes agraris i l'educació. Aquestes reflexions li donaren accés a la Societat Econòmica, que el nomenà soci de mèrit. Amb bones relacions i un nom de prestigi a l'esfera pública, Josep J. Agulló assoliria el poder local amb el moderantisme de la mà del marquès de Campo. La seua projecció político-social, encara que limitada als anys immediatament posteriors a la regència d'Espartero i a l'època de la Unió Liberal, no deixa de tenir importància.¹² Regidor de l'Ajuntament de València des del se-

9. Cf. M. C. IGLESIAS, *Individualismo noble. Individualismo burgués* (Madrid 1991); R. KOSELLECK *et alii*, *Drei bürgerliche Welten? Zur vergleichenden Semantik der bürgerlichen Gesellschaft in Deutschland, England und Frankreich*, dins H.-J. PUHLE (ed.), *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit. Wirtschaft-Politik-Kultur* (Göttingen 1991), ps. 14-58, i H. VAN DIJK, *Bürger und Stadt. Bemerkungen zum langfristigen Wandel an westeuropäischen und deutschen Beispielen*, dins J. KOCKA (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, vol. 3, ps. 447-465.

10. «Boletín Oficial de la Provincia de Valencia» (1852), suplement. A banda del patrimoni agrari, el comte era un destacat propietari d'immobles a la capital. Entre 1841-1842 i 1866, pujà del lloc 46 al 7 entre els majors propietaris urbans. Molt lligat als interessos financers de la ciutat, es deu a ell un projecte ben primerenc de racionalització d'un barri obrer, l'Hort d'En Sendra; cf. J. AZAGRA, *Propiedad inmueble y crecimiento urbano: Valencia, 1800-1931* (Madrid 1993), ps. 93, 155 i 157.

11. A. MARTÍNEZ BONAFÉ, *Ensenyament, burgesia i liberalisme. L'ensenyament en els orígens del País Valencià contemporani* (València 1985), ps. 15 i ss.

12. S'ha utilitzat la documentació següent: Arxiu Històric Municipal de València: *Actes municipals*, 1843, 1844, 1845, 1846; *Primera B Iª*, (1839-1843); *Primera B IIIª*, (1837-1846). «Diario de Sesiones de Cortes. Senado», 1864-65, 1865, 1866, 1866-67, 1867-68. F.A. MARTÍNEZ, *La política de la Revolución Industrial. El País Valenciano durante los gobiernos de la Unión Liberal, 1856-1864*, tesi doctoral (València 1991).

tembre de 1843, la seua posició en el consistori afavorí que comencés a figurar entre els possibles candidats al Senat. Tanmateix, fracassà com a membre de la candidatura moderada-monista el 1844 i el 1858. Mentrestant, però, no era un desconegut a Madrid. A més de prosseguir la seua feina com a escriptor, fou nomenat a finals dels anys quaranta vocal del Congrés General d'Agricultura. El 1850 fou designat president de la renovada Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.¹³ Tot seguit, acumulà nombroses designacions amb motiu de diversos actes internacionals de tipus econòmic o social (fou, per exemple, el primer president de la Creu Roja Espanyola).¹⁴ El seu reconeixement polític, en canvi, fou més tardà i parcial: regidor a València per la Unió Liberal (1860), només arribaria al Senat per designació reial el 1865. La revolució de 1868 acabaria amb aquesta trajectòria. La seua residència a París els anys previs a la Restauració l'allunyaria ja en bona part de l'agitada societat valenciana i madrilenya.

Molts dels seus càrrecs tenien més un sentit de representació que no pas un veritable contingut polític. Amb tot, la seua tasca al capdavant d'aquests i les àmplies relacions que implicaven el convertien en un individu notable dins del liberalisme moderat. La seua inserció en el moderantisme tenia, però, uns marges oscil·lants, que tant permetien presentar-se com a candidat de la Unió Liberal com mantenir vincles intensos amb el carlisme i un cert catolicisme «social» a partir del caire paternalista d'algunes de les seues propostes. Així, per exemple, el seu epistolari inclou cartes de personatges com Donoso Cortés, el marquès de Molins, Cánovas del Castillo, Madoz o Concepción Arenal. Per últim, tingué vincles molt estrets amb el seu cosí, el polític moderat Josep M. Vallterra, qui juntament amb el marquès de Cáceres elaborà un programa per a les eleccions a Corts de 1857, presentant com a candidat el neocatòlic Antoni Aparici i Guijarro. No és estrany, doncs, que repetidament es mostrés contrari a tota política hostil a la religió i a l'Església, com succeïa amb la legislació desamortitzadora.

Aquesta «barreja» amb els notables de la societat liberal, reeixida en el cas del comte de Ripalda, es devia sobretot a allò que podríem anomenar el seu capital simbòlic i social, allò que li permetia elaborar un discurs per a una classe dominant. Les seues propostes s'organitzaven al voltant de tres camps en principi prou allunyats —l'art, l'educació i l'agricultura— i es desenvoluparen des d'instàncies també diferents, com ara la Societat Econòmica d'Amics del País¹⁵ i els discursos arrel·legats a la premsa local o al Senat. Malgrat tot, algunes inquietuds s'entretreixeixen d'una manera sistemàtica. L'any 1858, davant l'Acadèmia de Sant Carles, expressaria en una discussió sobre l'art i les escoles artístiques els principis guia de la seua reflexió intel·lectual. Segons ell, de moltes obres derivava la confusió com a resultat de la diversitat d'opinions sobre l'«essència de l'art». Amb tot, afirmava, «*la verdad*

13. V. FERRAN SALVADOR, *Iconografía presidencial valenciana*, «Archivo de Arte Valenciano», t. 34 (1963), ps. 45-63. Sobre els orígens de l'Acadèmia, *vid.* F. M. GARIN ORTIZ, *La Academia Valenciana de Bellas Artes*. (València 1993) i C. GRACIA, *Història de l'art valencià* (València 1995), ps. 293 i ss.

14. L'ofici de designació dins F. ALMELA VIVES, *El conde de Ripalda*, suplement «València» de «Levante» (4 i 11-III-1960).

15. Arxiu de la Societat Econòmica d'Amics del País de València: C-101, I, núm. 4; C-101, II, núm. 3; C-102, VI, núm. 1; C-107, V, núm. 3; C-107, VI, núm. 5; C-109, I, núms. 3 i 9; C-109, III, núm. 2; C-112, I, núm. 3; C-112, II, núm. 5; C-112, III, núm. 3; C-115, I, núm. 5; C-117, I, núm. 3; C-123, VI, núm. 10; C-123, VIII, núm. 1; C-132, III, núm. 18; C-132, VIII, núm. 5.

no llegó a oscurecerse jamás completamente, y entre la espesa niebla de los errores, pasó siempre algún rayo de su luz». Enfront a totes les desviacions, l'art veritable es fonamenta en el bon gust.¹⁶ El comte, segons la fórmula de Calinescu, honorava «la estética de la permanencia, basada en la creencia en un ideal de belleza trascendente e inalterable». Així «l'art il·lustrat» consistiria en la imitació d'allò bell «sabiéndolo escoger». Això duu a l'exercici d'una mena d'autoritat intel·lectual, basada en la possessió d'un «veritable» criteri de bellesa.¹⁷ D'aquesta manera, la reproducció de l'elitisme heretat trobava vies eficaces d'actualització, ara en un context inequívocament burgès.

Autoritat i permanència podien ser valors essencials per a algú nascut durant la Guerra del Francès i que s'havia fet gran els anys agitats de la revolució liberal. Però no significaven un rebuig del present. Eren més aviat l'exigència de comprendre la tradició i adaptar-la a les noves circumstàncies, per tal de bastir a partir d'ella un espai estable i segur. Per a aconseguir-ho calia la implicació d'uns «altres» que el comte no individualitza mai, però que es troben presents als seus textos sota la figura de «las masas», «el pueblo» i/o «los labradores». Aquest espai es presenta com un món jerarquitzat, la pervivència del qual exigeix comportaments paternalistes per part de gent com el comte de Ripalda. És així com es podria entendre la seua llarga preocupació per l'ensenyament. L'educació artística havia de ser, després de la religiosa, «la educación más general, la educación de las masas, la educación de los pueblos». Uns quants anys abans, el comte havia guanyat notorietat en publicar el *Compendio del ensayo general de educación física, moral e intelectual de Mr. Marco Antonio Jullien*.¹⁸ Com recordaria tot al llarg de la seua vida, ara que el govern es basava més que en la força en «la justicia, la ilustración y la utilidad general», calia generalitzar l'educació, que «ha de preparar a los gobernados a recibir y fomentar las buenas influencias del gobierno».¹⁹

La moral catòlica i la valoració del treball dominen les seues consideracions sobre l'ensenyament. Aquest model d'actuació se sotmet, però, només a la liberalitat de l'elit social. En això hi ha una activitat caritativa, però també molta responsabilitat envers una societat que es percep desordenada i dividida.²⁰ Esvair l'ociositat de totes les classes —incloent-hi, és clar, els «rics»— és la premissa per a guarir les nafres «que han abierto [...] la venganza y la ambición». En el cas valencià, aquesta

16. «Diario Mercantil de Valencia» (19-x-1858).

17. M. CALINESCU, *Cinco caras de la modernidad. Modernismo, vanguardia, decadencia, kitsch, posmodernismo* (Madrid 1991), p. 15.

18. Editat a València, impremta de J. Ferrer de Orga, 1840. La traducció i «arreglo» de Ripalda foren premiats per la Societat Econòmica d'Amics del País, que el nomenà soci de mèrit.

19. L'educació hauria d'arribar a tots i a totes mitjançant la generalització d'escoles, la flexibilitat dels plans d'estudis i la creació d'instàncies d'espai públic (societats, lliceus, premsa). Per bé que sempre insistí en la necessitat d'un asil de criatures, no l'arribà a fer. Sí que vengué una propietat al marquès de Campo per a l'asil aixecat per aquest el 1863. Cf. *El marquès de Campo. Capdavanter de la burguesia valenciana (1814-1889)* (València 1989), p. 98. Vid. «Boletín Enciclopédico» (1841-1863), vol. II, ps. 63-67, 87-90, 114-117, 192-195, 208, 234-235, 294-297; vol. V, ps. 291-293.

20. A tall d'exemple, cal recordar la seua amistat amb Concepción Arenal i el suport econòmic que va deixar al seu testament en favor de la revista d'Arenal «La Voz de la Caridad». Vid. M. J. LACALZADA, *Mentalidad y proyección social de Concepción Arenal* (Ferrol 1994), així com les anotacions del comte sobre la necessitat de crear a València una caixa-banc, per tal d'afavorir l'esperit d'associació, «Boletín Enciclopédico», vol. III, ps. 186-192.

societat estable, moral i laboriosa havia de recolzar sobretot en el desenvolupament de l'agricultura. Dins aquest món és com adquireix significació la imatge del comte de Ripalda: un notable espavilat, viatger, obert a totes les novetats i comunicador. Potser són les seues primeres obres les més interessants respecte a com es féu la seua figura pública, sobretot la *Memoria* sobre la necessitat d'una regulació legal dels regs, la *Cartilla* per als llauradors de l'Horta²¹ i els discursos al Senat de 1867-1868. En oposar-se en un d'ells al recàrrec del 10 % de la contribució territorial, el comte assumia amb dramatisme la representació de l'Espanya pobra i camperola enfront de l'especulació, en especial «*cuando estamos cansados de oír [...] que se conceden millones y millones a los concesionarios de ferrocarriles y de canales*».²² Aquesta representació derivava del coneixement tècnic dels marges de l'activitat agrària, lògic en un propietari que es considerava clau del desenvolupament econòmic del camp.²³ Els terratinents, d'una banda, transmeten el seu saber als llauradors. De l'altra, es responsabilitzen directament de les seues finques, sense deixar-les en mans d'arrendataris empobrits i ben poc preparats. Calia fer com a Anglaterra, França o Alemanya: «*Ya que somos agricultores, tengamos vanidad de serlo como corresponde, y de sacar del terreno que nos pertenece la mayor cantidad de frutos posible*».²⁴ L'elaboració d'un discurs semblant i la seua credibilitat en determinats ambients ens remet al tipus d'experiències que fornien la gestió del seu patrimoni, al capdavant prou típic del món dels notables posterior al triomf del liberalisme.

III. Les característiques del patrimoni: una noblesa propietària

El patrimoni del comte de Ripalda al segle XIX reflecteix en la seua dispersió geogràfica la importància de les estratègies familiars que l'havien contribuït a formar. Els nuclis principals eren a les comarques de l'Horta i el Baix Segura, per bé que tenia propietats també a les Valls de Vinalopó (l'Alguenya), la Ribera Alta (l'Alcúdia), la Costera (Xàtiva) i la Vall d'Uixó (la Plana Baixa) pel que fa al País Valencià. Fora d'ell percebia ingressos a Tortosa, Pamplona i Favarella o Abanilla (Múrcia). La documentació disponible²⁵ només ofereix informació relativament completa dels ingressos per a l'any 1856:

21. La primera, publicada a València, impremta de López i Cia., 1842; la segona al «Boletín Enciclopédico», vol. II.

22. «Diario de Sesiones del Senado», leg. 1867-68 (6-v-1868).

23. «Boletín Enciclopédico», vol. I, ps. 397-401.

24. «Boletín Enciclopédico», vol. I, ps. 421-423 i 442-446.

25. Es tracta dels comptes de l'administrador d'Oriola corresponents a set exercicis i de la correspondència d'aquest i d'alguns altres agents de la casa de Ripalda, sobretot per a les dècades de 1830, 1840 i 1850. Entre parèntesi s'indica en les citacions les dates d'aquestes cartes.

	Rals b.	%
Arrendaments a l'Horta	45.843	21,4
Cases a València	25.580	11,9
Molins arrendats a <i>id.</i>	20.250	9,4
	<hr/>	<hr/>
	91.673	42,8
Administració d'Oriola	84.394	39,4
<i>Id.</i> de la Vall d'Uixó	18.532	8,6
Resta	19.276	9,0
	<hr/>	<hr/>
Total	213.875	

Els ingressos d'eixe any no situen la família com a especialment important entre les cases nobles.²⁶ El fort pes de les rendes agràries són un tret compartit amb la vella aristocràcia espanyola de l'època. Aquests patrimonis agraris són localment importants, però queden lluny dels propietaris més rics. A Xàtiva l'*Amillarament* de 1861²⁷ indica que el comte posseïa 13,13 ha —la major part arrossars en arrendament—, la qual cosa el situava al lloc 37è. entre els propietaris del terme. La situació era prou més lluïda a Oriola. Un balanç de 1835 mostra que les terres representaven el 82 % dels ingressos, mentre que els immobles urbans integraven pràcticament la resta. Els comtes de Ripalda havien heretat un patrimoni important, típic de la noblesa propietària del sud valencià. No destacaven, però, entre els més importants de la zona, i, d'altra banda; sembla que van retrocedir en la jerarquia dels terratinents al llarg del segle. El patrimoni gestionat per l'administració d'Oriola incloïa propietats a altres llocs de la comarca, com la Granja de Rocamora —antic senyoriu on els Ripalda pagaven 9,2 rs. de cens a l'any com a emfiteutes del marquès de Rafal per menys de mitja hectàrea que, en canvi, els proporcionava un arrendament setze vegades superior—, així com a l'Alguenya o a la població murciana de Favanella. La documentació, però, només especifica les finques del terme d'Oriola. El 1811 el marquès de Campo Salinas, amb 3.100 lliures a l'any, era el sisè propietari amb major volum d'utilitats al terme reialenc d'Oriola. Quaranta anys després es trobava al lloc onzè entre els majors contribuents de territorial. Per últim, l'*Amillarament* de 1880 mostra que més de seixanta terratinents el superaven pel que fa a la superfície de la terra. Aquest retrocés relatiu fou compatible, en realitat, amb una clara estabilitat patrimonial, de manera que els Ripalda pertanyen al petit grup dels no-

26. Vid. J. CARMONA, *Las estrategias económicas de la vieja aristocracia española y el cambio agrario en el siglo XIX*, «Revista de Historia Económica», núm. 1 (1995), ps. 63-88; M. T. PÉREZ PICAZO, *Riqueza territorial y cambio agrícola en la Murcia del siglo XIX. Aproximación al estudio de una contabilidad privada (c. 1800-1902)*, «Agricultura y Sociedad», núm. 61 (1991), ps. 39-95, i J. DE LA TORRE, *Patrimonios y rentas de la nobleza y de la burguesía agraria en la Navarra de la revolución liberal (1820-1865)*, «Agricultura y Sociedad», núm. 67 (1993), ps. 93-124.

27. Arxiu Municipal de Xàtiva, llibre 1.172. Vid. S. CALATAYUD i J. MILLÁN, *Un capitalismo agrario amb «rendistes» i «camperols»: una aproximació a la dinàmica de la societat local al regadiu valencià durant el segle XIX*, «Estudis d'Història Agrària», núm. 10 (1994), ps. 27-56.

bles que mantingueren sense massa pèrdues les dimensions de la seua propietat. Segons l'*Equivalent* de 1831, la marquesa vídua i el seu nét posseïen vint finques de regadiu que sumaven 57,6 ha i quatre més de secà de les quals tan sols en coneixem l'extensió de dues que en total arribaven a les 22 ha.²⁸ L'administrador detallava el 1835 les propietats de regadiu: vint finques (97 ha), la gran majoria al ponent de la ciutat. Míg segle després, l'*Amillament* de 1880 confirmava la continuïtat d'aquestes característiques: els Ripalda posseïrien 107 ha, tres quartes parts de les quals es dedicarien als cereals, però amb un pes significatiu de l'olivar (21 ha, sobretot al secà) i menor dels tarongers i la vinya.

La localització geogràfica d'aquestes propietats és característica de la petita noblesa de segona fila de la zona. Per contra, els patrimonis nobiliaris hegemònics al Baix Segura recolzaven en una xarxa de grans finques de regadiu (entre 20 i 40 ha) al reialenc, sobretot al llevant d'Oriola, acompanyades d'algun petit senyoriu de colonització parcialment emfitèutica. Els Agulló heretaren un patrimoni ben distint, arrelat a la zona de conreu més antic i constant, on l'oligarquia no titulada havia fet avançar durant segles l'agricultura comercialitzada mitjançant arrendaments a curt termini.²⁹ Les 100 ha d'Horta es distribueixen en unes vint finques, de les quals només tres superen les 10 ha a l'informe de 1835, mentre que nou rebassen l'hectàrea. Eren, doncs, explotacions típiques de l'agricultura comercial, que permetien no tan sols de reproduir l'economia familiar dels arrendataris, sinó que feien possible, probablement, l'obtenció d'excédents importants. Una excepció era la finca «del Capità», ubicada al secà proper a la costa i que probablement motivà el títol de Campo Salinas. Potser es tractava d'una apropiació tardana, produïda en una zona de secà sense població estable fins ben entrat el segle XVIII i sotmesa tradicionalment als usos ramaders en nom del municipi o del comú dels veïns. Precisament, aquesta finca, on la simple percepció de renda líquida era més difícil, desapareix de les propietats dels Ripalda segons l'*Amillament* de 1880.

Tot això permetia còmodament una gestió rendista, basada en l'agricultura comercial. La dispersió del patrimoni mostra, però, la manca de finques grans, susceptibles de ser llogades en bloc per una suma global elevada, a canvi, com feien els propietaris més rics, de reduir el pes de la renda per unitat de superfície. Calia, per contra, contractar un nombre relativament elevat de colons amb possibilitats de practicar un conreu adequat. La crisi de l'Antic Règim i la superació dels problemes agraris del primer terç del Vuit-cents es donarien, per tant, sobre un patrimoni ja ben endinsat en l'agricultura intensiva. Segons els comptes de 1837, tres finques (en total, 3 ha) eren *horts d'agris*, la qual cosa —especialment en aquesta comarca— fa pensar en una iniciativa de plantacions força primerenca. Altres finques incloïen

28. Vid. J.A. CATALÀ, *Rentas y patrimonios de la nobleza valenciana en el siglo XVIII* (Madrid 1995), ps. 84-87; J. MILLÁN, *Rentistas y campesinos* (Alacant 1984), ps. 383-384. Les dades de 1831 procedeixen de l'Arxiu Municipal d'Oriola, núm. 473, igual que les de 1880. Les relatives a la contribució territorial de 1852 han estat elaborades a partir del «Boletín Oficial de la Provincia de Alicante» (suplement de 9-vii-1852).

29. J. MILLÁN, *La formación de un capitalismo rentista. La dinámica de la sociedad agraria en el Bajo Segura entre comienzos del siglo XVIII y la crisis del Antiguo Régimen*, dins J. PÉREZ i A. ALBEROLA (eds.), *España y América entre la Ilustración y el liberalismo* (Madrid i Alacant 1993), ps. 131-161; T. PERIS, *Propiedad y cambio social. Evolución patrimonial, sistema productivo y dinámica social en el realengo valenciano. Alzira, 1465-1768* (València 1989), ps. 88-92.

plantacions importants d'olivar, allò que remet de nou a l'expansió comercial del XVIII. Moltes de les explotacions disposaven de vivendes per als colons i algunes d'edificis per a la transformació de collites, especialment de trulls per a l'elaboració de l'oli. Això mostra una actitud favorable al conreu intensiu, a la capitalització de les finques i a l'agricultura comercialitzable de productes amb més valor afegit. Tot això reduïa la possibilitat d'una simple fragmentació de les finques per part del rendista, per tal de maximitzar-ne la producció «camperola».

En darrer lloc, es tracta del tipus de propietat típic de la noblesa no senyorial. Llevat d'un cas anecdòtic —el seu domini útil al lloc de la Granja—, els Ripalda són propietaris absoluts de les seues finques, situades al reialenc i al marge dels drets de propietat del reial patrimoni o del municipi. Excepció feta de la qüestió dels vincles, es tracta del tipus de noblesa que es podia adaptar més fàcilment a l'ordre nascut de la revolució liberal. No per a poder aprofitar les suposades possibilitats de reconversió que aquesta hauria ofert, com sovint s'ha pensat, sinó perquè —en la seua condició de *propietaris ennoblits*— se situaven gairebé del tot al marge dels aspectes posats en qüestió arran de la crisi de l'Antic Règim.³⁰

IV. La pràctica de la renda: una aproximació a partir de la comptabilitat

La documentació només permet reconstruir la comptabilitat de l'administració d'Oriola per a set anys normalment discontinus —entre 1829 i 1855—, sense que disposem sempre de totes les dades, especialment per als anys 1845 i 1849. Es tracta d'una comptabilitat «de caixa», on l'agent del comte només registra «entrades» i «eixides», així com la quantitat que queda en les seues mans o que ha avançat ell al propietari. Separant per la nostra part les transferències en efectiu a la família propietària (fins al 1834 es consignen partides per a l'àvia del comte) del conjunt de les despeses o eixides, s'obté el següent quadre general:

<i>Any</i>	<i>Rs b.</i> <i>Ingrés total</i>	<i>Rs b.</i> <i>Transferències</i>	<i>Rs b.</i> <i>Despeses</i>
1829	86.477,8	35.604,5	55.433,0
1834	94.176,4	21.044,5	70.248,0
1836	97.687,0	22.600,0	64.899,0
1837	131.151,2	38.000,0	61.350,5
1845	91.513,0	9.524,0	52.634,0
1849	96.433,6	?	82.591,0 (*)
1855	123.479,7	35.648,0	81.411,0

(*) Inclou les transferències al propietari.

30. Vid. R. GARRABOU et alii, *De rentistas a propietarios: la gestión de patrimonios nobiliarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840)*, dins *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica*, ss. XII-XIX (Saragossa 1993), ps. 567-604 i, en general, P. RUIZ TORRES, *Del Antiguo al Nuevo Régimen: carácter de la transformación*, dins *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. I. Visiones generales* (Madrid 1994), ps. 159-192. També J. MILLÁN, *Els inicis de la societat valenciana contemporània. Revolució, canvi social i transformacions econòmiques*, dins J. AZAGRA, E. MATEU i J.

Aquesta comptabilitat fonamentalment rendista fa impossible estudiar el funcionament de les explotacions. La mostra, d'altra banda, és massa curta i parcial com per a extreure conclusions sobre tendències a llarg termini. Però se'n poden obtenir, en canvi, algunes característiques de la gestió del patrimoni durant aquest període.

Els ingressos són prou estables durant els anys difícils de la crisi agrària i la guerra anteriors a 1840. El component rendista hi té un paper fonamental. La part dels ingressos que deriva de la comercialització de rendes en espècie és enormement fluctuant. Excepcionalment, arriba al 23 % dels ingressos el 1837, però baixa al 8 o a l'1% d'altres anys. Es tracta sempre dels *terratges* procedents del secà. Tot suggereix que les vendes més importants es concentren en moments clau. Així, el 1837 es ven oli dels dos anys anteriors. L'oli atreïa l'interès del comte durant la primera meitat del segle, encara que les dades disponibles suggereixen que l'havia de vendre a preus inferiors als coneguts per a la ciutat de València:³¹

Any	Oli venut	Preu (rals / arrova)
1829	362 arroves	27,20
1837	654 "	45,61
1849	236 "	35,50
1855	227 "	38,60

Tanmateix, la progressiva integració del mercat a través del cabotatge hauria de dificultar aquest negoci. El 1846, l'administrador escrivia: «*aquí no tiene salida por el mucho que se desembarca en Santa Pola, Torrevieja y Cartagena, y también grasas*» (23-xi). Cap al final de la sèrie s'observa una certa diversificació dels productes de secà venuts (garrofes, vi, cigrons). Al darrer quart del segle (12-IX-1880) també es venia matafaluga, mentre que el blat i l'ordi es reservaven per al consum dels propietaris. L'estabilitat es deu sobretot al comportament de les rendes en efectiu, que deriven dels arrendaments a l'horta. Aquest capítol supera sempre àmpliament la meitat dels ingressos, o fins i tot les seves tres quartes parts, com succeeix els tres primers anys de la sèrie. Les oscil·lacions d'aquest apartat són ben reduïdes. Situant l'índex 100 l'any 1829 —especialment dramàtic a la zona, amb un fort terratrèmol que va acompanyar la ja perllongada crisi agrària—, la renda en efectiu es mou la resta dels anys al voltant d'un 11-12 % més. El 1849, en un context de crisi per falta de pluges, s'obté l'índex 101. El 1855, amb l'índex 119,5, assenyalava l'increment de la renda pactada en un nou context expansiu de l'economia agrària.

Aquesta estabilitat general —amb crisis que suposen tan sols disminucions moderades de la renda i amb anys normals on la percepció només es recupera gradualment— és acompanyada d'una peculiar regularitat en els ingressos. A diferència

VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea* (Alacant 1996), ps. 125-162.

31. L'interès per l'olivar en aquests anys tenia un sentit especial per tractar-se d'una de les zones productores importants del País Valencià, on aquest conreu havia estat tradicionalment deficitari i endarrerit. Vid. J. PIQUERAS, *Los precios de la seda, el aceite y el vino en el siglo XIX*, «Estudios», núm. 7 (1980), ps. 174-178, 202-204, i *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica* (Madrid 1985), ps. 192-197; J.F. ZAMBRANA, *Crisis y modernización del olivar español, 1870-1930* (Madrid 1987), ps. 53-69; J. F. VERA, *Tradición y cambio en el campo del Bajo Segura* (Alacant 1984), ps. 101-105.

d'altres casos coneguts al País Valencià,³² l'administració de la casa de Ripalda no registra endarreriments més antics que l'exercici anterior. És cert que el propietari perdona de vegades —i a alguns colons— una part del seus deutes, però sorprèn més aviat el seu criteri restrictiu. Aquest criteri havia estat defensat pel comte com a principi de bona gestió. L'any crític de 1829 perdonà 2.600 rals, un escàs 4 % de les seues rendes agràries en efectiu. El 1835 l'administrador féu un informe sobre les rebaixes proposades per a deu colons amb deutes sempre de l'any anterior. En total, devien 37.879 rals, però alhora una riuada els havia fet perdre la llavor i havia deixat les terres inútils per al conreu, pèrdues que es calculaven en 18.939 rals més. En el cas de Batiste Barberà, el càlcul es feia impossible perquè «*era un labrador rico y en el día se halla en la mayor indigencia*». Fins i tot en aquesta situació, la rebaixa acordada no arribà al 29 % del deute global, llevat de dos casos (Barberà n'era un) on la rebaixa es deixava a la futura discrecionalitat del comte. Dos dels llauradors afavorits només obtindrien la rebaixa si feien obres concretes de reparació i millora de les finques. Després de 1835 és excepcional trobar cap perdó semblant.

Al mateix temps, però, es flexibilitzava per sistema la percepció de la renda. Com indica, de fet, l'administrador el 1835, els arrendataris havien de pagar en dates molt precises: mitjan agost i Nadal o, menys sovint, per Sant Joan i mitjan agost. Per contra, els balanços mostren que la part de la renda que s'ajorna per a l'any següent és molt significativa. Des de 1834 la meitat o més de les rendes en metàl·lic no es cobren dins l'any al qual corresponen. Aquests crèdits vençuts es registren com a «eixides», mentre que la percepció de la renda ajornada s'inclou l'any següent en el càrrec. Com veurem, aquest artifici comptable no deixa de tenir la seua importància fonamental en la gestió. Quantitativament, és un fet clau. Si el 1829 eren un 30,4 %, aquests retards s'estabilitzen després al voltant del 50-53 %, fins a arribar al 56 % de la renda pactada l'any 1855.

Això remet al problema central del caràcter *rendista* d'aquesta mena de patrimonis. La prioritat de l'estabilitat en la percepció de la renda és evident. L'any 1814 l'administrador expressava com a criteri dominant «*la seguridad de los pagos [...] procurando que sea siempre con fianza o fiador seguro*». Fins i tot, a la mateixa carta, escrita en els moments del cop d'estat anticonstitucional de Ferran VII, trobem una associació, típica dels fisiòcrates absolutistes valencians, entre el retorn del rei absolut i la pressió de la renda: els arrendataris, es diu, «*ahora ya deben pagar como antes todo lo que han pagado siempre, en cuya posesión estábamos, y es preciso pedir el amparo de ello si se resistiesen a pagar*» (24-v).³³ Però, en general, no hi ha signes de confrontació amb els colons durant la major part del segle. La renovació dels contractes en les mateixes famílies es pot intuir com a norma. Durant la primera meitat de la centúria hi ha sol·licituds per a ajornar la renda un any per haver-se perdut la collita, però sempre amb un to de súplica. La qual cosa no sempre troba ressò en l'admi-

32. P. UTRILLA, *El debate sobre la agricultura rentista en el cambio de siglo. Entre la supresión del colonato y la supeditación de la economía campesina en el País Valenciano*, «Al-Gezira», núm. 8 (1994), p. 394; A. PONS, *Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais (1785-1870)*, «Estudis d'Història Agrària», núm. 8 (1990), ps. 192-193.

33. *Vid.* M. ARDIT, *Aparcería y arrendamiento en la transición del Antiguo Régimen al liberalismo: el ejemplo de la granja cisterciense de Benivaire*, dins A. ALBEROLA i E. LA PARRA (eds.), *La Ilustración española* (Alacant 1986), ps. 428-434, i E. LLUCH i Ll. ARGEMÍ, *Agronomía y fisiocracia en España (1750-1820)* (València 1985), ps. 93-94, 142-149.

nistrador o el comte. El 1837 el noble hagué de resoldre el cas d'un arrendatari, la finca del qual havia perdut el rec —«*como es público [...] por cuya razón se cae el fruto*», segons l'administrador (28-IX)—, però la seua resposta fou lacònicament negativa. La rigidesa del «*a todo riesgo y aventura*» no era, doncs, pura fórmula. L'any 1848, en un període difícil al sud valencià, l'administrador exposava el seu criteri respecte als endarreriments: «*comprar con baja, vender con exceso y aunque sea perdiendo recoger, si no todo el crédito, al menos la mayor parte*» (22-IX). El comte era puntualment informat de les dificultats: «*La pobreza, inexplicable. La huerta y los campos, esto es sus habitantes, se mantienen como de milagro, pues hay familias que se pasan una semana sin gustar el pan*» (27-II-1847). Però, simultàniament, l'administrador informava de l'efectivitat de les seues pressions, si més no sobre diversos colons.

Com s'aconseguia això enmig dels problemes? D'una part, la percepció de la renda es reconeix pel propietari com a vinculada a la comercialització de determinades collites, sempre més d'una. Per tant, els colons no es veien ofegats per la preemtorietat, sinó que podien provar sort al reguitzell de fires dels voltants. En èpoques diverses trobem a la correspondència (23-XI-1846, 30-IX-1848, 18-VI-1870, 12-IX-1880) al·lusions a distintes collites, de la sort de les quals depèn la percepció de la renda. L'administrador acostuma a suggerir que cal esperar que els colons puguen vendre a bon preu l'oli, els pebrots, la seda o el blat (citat en aquest sentit sols el 1870). Això posa en relleu també l'enorme importància del policonreu en aquesta agricultura comercial només parcialment especialitzada, tema reiteradament discutit en la historiografia.³⁴

Es fa més difícil sintetitzar l'evolució de les despeses. L'excedent consumit pels propietaris fluctua a la baixa després de la mort de la comtessa vídua, però —encara que amb alguna oscil·lació sorprenent— sembla reflectir un nivell més elevat els anys centrals del segle. Per a aquestes dates és possible intuir que part dels ingressos es podien dedicar pel comte a cobrir deutes anteriors amb algun comerciant (o prestamista) de València i Oriola. Les despeses de l'administració no tenen normalment un caràcter de «cost», donada la seua vinculació a la gestió dels arrendaments. L'administrador rep un sou, en principi estable, de 3.000 rals, encara que no sempre es registra com una partida aïllada. Pel que fa a la resta de les partides més importants podem agrupar-les de la següent manera:

Anys	Endarr. colons	Rebaixes	Obres	Contribucions
1829	26.130,4 rs	2.600rs	12.535,3 rs	9.487,7 rs
1834	49.045,6	-	4.375,3	12.679,7
1836	41.008,9	-	7.044,0	10.882,3
1837	36.795,2	-	1.136,5	19.444,7
1845	31.259,0	988,5	2.451,0	10.829,2
1855	59.783,2	-	5.576,2	11.128,6

34. R. GARRABOU, *Entorn al creixement de l'agricultura valenciana durant la segona meitat del segle XIX*, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (ss. XIV-XX)* (València 1990), ps. 251-265; S. CALATAYUD, *Els cereals i l'especialització agrària valenciana, 1870-1930*, «Afers», núm. 8 (1988-1989), ps. 487-504; S. CALATAYUD et alii, *Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià el segle XIX*, «Recerques», núm. 25 (1992), ps. 125-138 i

Les contribucions —fiscals o de rec— són relativament estables, llevat de l'any 1837 que reflecteix l'efecte de l'avanç carlí sobre el sud valencià. Convé tenir en compte l'esforç inversor d'aquest patrimoni. La inversió és significativa en el període 1829-1836, però torna a pujar el 1855. Les obres en reparacions de vivendes i infraestructures productives han representat un percentatge oscil·lant —però sovint significatiu— de la renda líquida cobrada cada any: vora el 6,5 % el 1855, un 10 % el 1836, més del 13 % l'any 1829. Les cases dels colons són de lluny la part fonamental d'aquestes inversions (en total, 10.381 rs), seguides per la infraestructura de rec (2.500 rs) i els trulls de l'oli (2.097 rs). Aquestes despeses prioritzen, doncs, l'atracció de conreadors que habiten a les finques, un element clau de l'agricultura intensiva. Alhora, però, les infraestructures han rebut una atenció que probablement ha resultat fonamental per a mantenir la qualitat de la terra i la vinculació al mercat. El comte de Ripalda, entre altres, en fou ben conscient, i això, potser, ajuda a comprendre el caire d'«empresari» que atorgava en el seu discurs a la funció econòmica i social del terratinent.

V. La gestió dels arrendaments i l'alternativa de l'explotació directa al llarg del Vuit-cents

L'efectivitat en el cobrament no es pot atribuir a una simple actitud passiva del rendista. Com hem vist, algun paper hi tenen les inversions de l'amo en la dotació de les finques. Però, potser de manera principal, el funcionament de la renda recolza en el criteri de selecció dels arrendataris, que es fa sempre en favor dels qui disposen de més mitjans per a realitzar un bon conreu. Un altre criteri possible —el de parcel·lar les explotacions per tal d'instal·lar-hi un major nombre de colons, reemplaçant fins i tot capital per treball no pagat— no té cap paper significatiu. La tradició agrària de la zona i la pràctica heretada pel terratinent li permetien assajar la innovació a través d'arrendataris no reduïts a la «lògica camperola».³⁵ En el cas d'una finca on el llaurador havia estat desnonat, l'administrador rebutjà un candidat que hauria necessitat el finançament de l'amo i un any lliure de renda. L'opció fou en favor d'uns arrendataris que tot seguit esmerçaren «*dos pares de bacas [sic] que no hacen otra cosa que labrar y trajinar, con admiración de todos aquellos vecinos*» (20-IX-1846). En un altre cas, les gestions es feren amb tota cura durant mesos i mesos per tal de «*librarse de los truhanes pretendientes*», fins a trobar un arrendatari del qual s'afirmava que faria les tasques més costoses amb tota perfecció (9-II-1850).

Sembla apreciar-se un canvi de matisos pel que fa a la discrecionalitat del propietari, precisament a partir de la revolució de 1868, quan el noble se n'anà a l'estranger.

E. MATEU i S. CALATAYUD, *La evolución de la agricultura valenciana: algunos aspectos (1840-1930)*, dins J. AZAGRA, E. MATEU i J. VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional... op. cit.*, ps. 101-124. En general, M. AYMARD, *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?*, «Annales. ESC», núm. 38 (1983), ps. 1.392-1.410.

35. *Vid.*, per exemple, C. BRÉLOT, *Une politique traditionnelle de gestion du patrimoine foncier en Franche-Comté au XIXe siècle*, dins *Les noblesses européennes au XIXe siècle* (Roma 1988), ps. 221-254, i A. GUILLEMIN, *Rente, famille, innovation. Contribution à la sociologie du grand domaine noble au XIXe siècle*, «Annales. ESC», núm. 1 (1985), ps. 54-70. Val la pena d'observar que durant els anys 1840-1850 arrendataris del comte disposaven del dret del sufragi.

ger. L'administrador l'informà alarmat de l'actitud de Josep Barberà, un arrendatari arruïnat que s'enfrontà amb l'alguatir que procedia a embargar-li els béns i «*navaja en mano le hizo retroceder*» pel camí que l'havia dut des d'Oriola. Tot seguit l'agent del comte hagué de negociar amb el llaurador per tal de posar remei a l'estat d'una propietat «*completamente abandonada*». Barberà no acceptà anar-se'n sense obtenir el perdó dels seus deutes i, a més a més, un poc de diner per 3,2 ha de blat «*muy malo*» (18-VI-1870). Els criteris habituals de l'amo es veien derrotats ara. Simultàniament, un altre arrendatari amenaçava de deixar la terra si no es reparava la casa, cosa que hagué de fer l'administrador, així com millorar la bassa de canem. Però, sobretot, l'acumulació d'endarreriments sembla adquirir més importància a la dècada de 1870, la qual cosa origina una gestió inusualment conflictiva. Es pot intuir que, per una combinació del recurs a les dificultats econòmiques de la conjuntura, però també per l'aprofitament que feien de la nova situació política, els arrendataris imposaren un canvi en favor seu dels criteris que fins llavors havia aplicat el propietari. Això sembla haver conduït a un estat de coses relativament nou, caracteritzat per l'acumulació permanent dels endarreriments. L'any 1870, l'administrador havia hagut de «*cobrar mucho*», de manera excepcional, aprofitant la collita de blat (18-VI). Dos anys més tard, s'anunciava una bona collita, de manera que els colons «*podrán pagar su renta corriente y mucho o el todo de sus atrasos*» (20-IV-1872). Malgrat tot, en els inicis de la Restauració i del nou període d'expansió de l'agricultura comercial, trobem que els llauradors no s'havien posat al dia i que les relacions amb la propietària eren tibants. Aquesta adreçava (9-IV-1877) una carta enèrgica al seu agent: «*Apriete V. a los colonos y dígalas que paguen y que reclamen lo que quieran luego. Haga V. como el gobierno, diga: paguen y reclamen. Sobre todo los que tienen huertos les dice V.: o pagan los atrasos o fuera de la tierra [...]. La nota adjunta se la enseña V. a los interesados, para que vean que yo me ocupo de ellos*».

La «normalitat» anterior no es recuperà. El 1880, l'administrador reflectia la continuïtat del problema, que atribuïa a mala voluntat, ja que els colons disposaven de recursos: «*Aquí los arrendadores con pocas ganas de pagar con la excusa de la inundación y de que el río está seco, pero ya les sacaré yo los cuartos*» (12-VIII). En la conjuntura que s'iniciava aleshores, aquesta situació podia ser molt important. El rendista havia afavorit l'assentament d'arrendataris amb un volum apreciable de mitjans propis, vinculats, d'altra banda, a una diversitat de mercats i al conreu de superfícies que permetien l'obtenció d'un volum important d'excedents. És molt probable, doncs, que la percepció del benefici quan aquest era possible fos freqüent entre ells. Això els hauria d'empènyer a actituds que tractassen de retallar la capacitat de la renda per a absorbir excedent. Així, quan l'any 1837 el comte avisa dos dels seus colons que vol explotar directament l'olivar de la finca que aquests conreaven, els llauradors adrecen una carta reverent (28-XI): «*Suplicamos a V.E. tenga la bondad de no llevar a cabo tal propósito, pues con dicho olivar tenemos una ayuda para hacer nuestros pagos [...]. No decimos con esto que V.E. no lo haga pues como propio podrá hacer lo que le acomode*». L'administrador explicava la frustració dels colons, enfrontats amb la proclivitat empresarial del comte: «*se conforman a la fuerza*», escrivia. Actituds com aquesta podien encobrir una disputa pel benefici per part d'uns llauradors immersos en un especial procés d'acumulació. Al darrer quart del segle, mentre el propietari suportava endarreriments crònics, la premsa local denunciava els «excessos» en el nou nivell de vida de molts arrendataris, afavorits per la creixent cotit-

zació de la taronja.³⁶

Aquesta mena de problemes, per tant, es poden generalitzar. És possible reconstruir l'evolució de la renda en el cas de la finca «de Montes», una gran extensió de regadiu (36 ha) al sud-oest d'Oriola, propietat del marquès de Valderas, el qual la va fragmentar el 1848 entre diversos cultivadors. Entre aquesta data i la crisi de finals de segle, l'increment de la renda, com es veu al quadre adjunt, fou menor que el registrat a l'Espanya interior: un 67% en termes reals de 1847 a 1878, enfront del 100% d'Andalusia o Salamanca. Entre 1880 i fins a la dècada de 1920, ací la renda va romandre estabilitzada. Al llarg de tot el segle XIX, a més, els retards en el pagament eren la norma i això afectava també algunes inversions fetes pel propietari i que els arrendataris no havien reembossat quinze anys després.³⁷

Any	Pts/ha ³⁸	Índex
1847	156,8	100
1862	199,8	127
1878	263,0	167
1883	282,4	180
1905	273,5	174
1910	285,1	186
1920	156,4	99
1927	310,8	198
1932	354,9	226

Probablement, aquesta evolució s'haurà de relacionar amb els vincles complexos entre propietaris i cultivadors, destinats a mantenir una intensificació creixent i a assegurar una renda per unitat de superfície elevadíssima en comparació amb altres zones d'Espanya: als anys seixanta-setanta el marquès de Valderas obtenia d'aquesta finca quinze vegades més per hectàrea del que s'obtenia a Castella o al sud peninsular i més de quatre vegades del que es cobrava a Mallorca.³⁹

36. «El Segura», núms. 13 i 16 (Oriola, 24-iv i 24-v-1878).

37. Les oscil·lacions de la renda a les distintes parcel·les eren considerables: anaven d'1 a 6 en les propietats de Ripalda el 1835. En contrast amb la trajectòria de la percepció de la renda que s'observa a la finca «de Montes», val la pena destacar que en la dècada de 1860 un dels arrendataris havia plantat un hort de tarongers a la petita parcel·la de la seua propietat. El rendista «de Montes» intentava que els colons ampliassen la plantació de la vinya, la qual cosa justifica les transaccions. La informació procedeix de les *llibretes* dels colons (agraïm les facilitats donades per l'advocat oriolà Jaume Pérez Fabregat) i dels contractes d'arrendament, Arxiu Històric d'Oriola (AHO), *Protocols de Manuel Boscà*, 1847, fs. 6-18, i 1862, fs. 602v-618v. Les xifres del quadre següent reflecteixen la renda efectivament cobrada, llevat dels dos primers anys de la sèrie, on provenen dels contractes.

38. En pessetes de 1913. L'índex de preus utilitzat és el de F. BUSTELO i G. TORTELLA, *Monetary Inflation in Spain, 1800-1970*, «Journal of European Economic History», vol. 5 (1976), ps. 141-150.

39. El 1862 el marquès obtenia 199,8 pts/ha, mentre que a Castella la xifra màxima era de 13 pts (calculada amb valors de quatre províncies —Càceres, Còrdova, Salamanca i Sevilla— per a diversos anys de les dècades dels seixanta i setanta); cf. R. ROBLEDO, *La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913)* (Madrid 1984), ps. 120-126, i A.M. BERNAL, *Economía e historia de los latifundios* (Madrid 1988), p. 168. A Mallorca les rendes dels mateixos anys eren més elevades, però, en els millors casos, no sobrepassaven les 43 pts/ha. Cf. J. SUAU, *El món rural mallorquí, segles XVIII-XIX* (Barcelona 1991), p. 145.

La retòrica «empresarial» del comte coincideix amb una part de la seua gestió. Es tracta sempre d'intervencions en sectors comercialitzables molt concrets: l'olivera i la vinya. D'altra banda, això es feia des de posicions molt favorables pel que fa a la disponibilitat de força de treball i de recursos propis. En darrer lloc, es tracta d'actituds oscil·lants. Donar en arrendament una finca millorada adés per l'amo és una alternativa que es considera sovint i que, de vegades, s'acaba acceptant. L'explotació directa es donava el 1829 a el Capità, finca de secà, alhora que l'administrador esmentava els horts de cítrics com a «*el porvenir*». Però l'opció seran tot seguit l'olivera i la vinya. El 1837 el comte recuperà l'olivar (8,3 ha) que formava part d'una finca donada en arrendament (30-I-1850). Fins i tot l'administrador (1 I-VI-1843) proposaria prendre en arrendament més terres d'olivar. L'any 1850 (30-I) el comte ven 3,5 ha d'horta per tal d'adquirir vora 6 ha d'olivar «semisecà» al preu de 3.390 rs/ha.⁴⁰ El 1845 esmerçà en el conreu de les primeres 8,3 ha d'olivar 900 rals, mentre que el 1855 la xifra havia crescut vora un 17 %.

La inversió en la vinya s'inicià el 1843 a la finca de Beitia, a l'Alguenya, zona mal comunicada, però més apta per a produir un vi de qualitat que no pas l'horta d'Oriola. De nou, la plantació coincideix amb l'alienació d'altres terres que proporcionen recursos: unes 4 ha de secà, venudes per 32.000 rals. A inicis de 1844 ja hi havia més de 10 ha de vinya. Dos anys més tard, però, tot això continuava frenat. En part, perquè l'objectiu no havia estat mai el de transformar tota la finca. En part també perquè els cereals que s'hi conreaven eren un bon negoci (7-XII-1846). El que era decisiu, però, era, sobretot, el trencament de relacions amb qui havia estat l'home de confiança del comte a l'Alguenya. L'administrador, de tota manera, desaconsellava encarregar a petits colons que fessen la plantació pel seu compte: «*no lo haría yo sino de la [cuenta] mía teniendo las pesetas que el conde de Ripalda*». Si els «*valencianos o terrajeros*», que explotaven la resta de la finca, feien la plantació, caldria deixar-los la terra per deu anys, així com la meitat del raïm, compromís que considerava convenient d'evitar. Finalment, són tres terratgers els que fan les obres, sense saber com havien de cobrar. L'administrador assenyalava al comte que «*ellos no me han exigido nada, pero conozco su precisión de hacer sus labores y comer en año que nada han cogido*», per la qual cosa convenia pagar-los en total 4.800 rals. Un any més tard, però, el comte no mostrava pressa a pagar: «*Que se siga el laboreo por Frasquito, que ya diré yo si lo pago o si cedo la mitad de la cosecha*» (27-I-1846).⁴¹

Una condició important per a la inversió directa era, doncs, el fet que el comte de Ripalda podia fer plantacions sense comprometre's a cedir l'estabilitat en la terra ni avançar els costos de la mà d'obra, un estat de coses ben diferent del d'altres zones vitivinícoles. Aquesta circumstància afectava específicament els terratgers, que ja eren colons en el secà. De fet, en un compte aïllat d'una plantació a l'Alguenya feta amb jornalers s'explica el fet d'haver donat 100 rals als treballadors per tractar-se d'un terreny difícil i ser costum i perquè els obrers «*no querían seguir*». Una importància decisiva tenia també el personal encarregat de la supervisió: «*Sin próconsul y*

40. Una comparació amb el preu mitjà de l'olivar a la zona de Sevilla aquells anys mostra que aquesta cotització era relativament elevada. M. PARIAS, *El mercado de la tierra sevillana en el siglo XIX* (Sevilla 1989), ps. 166-167, 181-184.

41. Vid. J. PIQUERAS, *La agricultura valenciana de exportación*, ps. 200-203, i J. PAN-MONTOJO, *La bodega del mundo. La vid y el vino en España (1800-1936)* (Madrid 1994), ps. 48-63.

sin Alfonsea aquello es Hacienda sin amo», explicava l'administrador, el qual proposava arrendar la finca «*en dinero*» (25-IX-1848). El canvi de gestió en favor del rendisme no fou de tota manera precipitat i, finalment, afavorí un dels terratgers que havien treballat quatre anys abans sense saber com serien recompensats (9-II-1850).

Algunes referències de les dècades de 1870 i 1880 mostren un cert continuisme de l'alternança entre rendisme i explotació directa. En conjunt, però, sembla que la temptació rendista s'havia fet major. El secà continuava essent candidat preferent a rebre la inversió de l'amo.⁴² En el cas de la finca el Capità, un nou agent enviat des de València trobava l'obstacle de la manca de qualitat de la mà d'obra local (20-IV-1872): «*Si estos secanos estuvieran en la Vall [d'Uixó], sería una riqueza llevarlos por nuestra cuenta, pero aquí no nos conviene de manera alguna. Las gentes de este país no son de tan buena fe, ni de inteligencia, ni de afición al trabajo como aquéllas*». L'olivar d'Oriola ara era arrendat. La finca de l'Alguenya s'havia transformat en favor de la vinya i de l'olivar. Però s'estudiava llogar-la a un dels quatre o cinc sol·licitants que tenia. Es comprova, de tota manera, la inversió recent en horts de tarongers, que encara havien d'esperar tres anys per a començar a produir. Mentrestant, tots es trobaven arrendats i es pensava pujar la renda. Conjunturalment, s'anunciava l'opció del conreu directe com a amenaça contra els morosos, però probablement sense plena convicció, com traspuja la carta de la comtessa el 1877 (9-IV): «*Si yo pudiera ir por ésa más a menudo, que pienso ir, los huertos de naranjales los llevaría por mi cuenta y sería doblar la renta*». Però, com ja s'havia comprovat abans, la simple rendibilitat teòrica —tot i ser-ne ben conscient— no era l'únic criteri del propietari.⁴³

VI. La gestió de la renda en una agricultura d'arrendataris amb capital insuficient

La documentació no permet analitzar el funcionament de la producció sotmesa a la renda. De tota manera, és possible examinar alguns casos que poden ser significatius. Aquests es refereixen sobretot als criteris del rendista quan l'arrendatari disposava d'un capital productiu escàs i es veia obligat a manllevar préstecs. En principi, el propietari tractava d'estalviar-se aquesta situació, bo i seleccionant aquells colons que semblaven més solvents. De tota manera, la rigidesa de l'oferta d'arrendataris amb capital suficient i, en aquest cas sobretot, la necessitat de contractar un nombre relativament elevat de llauradors feia inevitable que el rendista hagués de fer cara a aquestes qüestions.

El primer cas és el de l'execució per deutes de Josep Ortuño, un llaurador ben escàs de recursos que, amb tot, havia rebut 2,8 ha d'horta en arrendament.⁴⁴ De

42. Al darrer quart del segle XIX, aquesta zona visqué un procés de colonització del secà acompanyat de transformacions de conreus. G. CANALES, *Primer intento de transformación en el secano del Bajo Segura: la ley de 3-6-1868 sobre colonias agrícolas*, dins *Estructuras y regímenes de tenencia de la tierra en España* (Madrid 1987), ps. 75-100.

43. P. RUIZ TORRES, *Economía campesina y capitalismo agrario en el País Valenciano a finales del siglo XIX*, dins *Estudios de historia de España. Homenaje a M. Tuñón de Lara* (Madrid 1981), vol. I, ps. 203-227, i P. UTRILLA (*vid.* n. 39).

44. AHO, *Protocolos de Manuel Boscà*, 1842, fs. 814-818v. Segons els informes de l'època, el conreu a l'horta d'Oriola necessitaria un capital d'uns mil rals/ha, sense tenir en compte els fems. J. VIDAL, *Materiales para la historia económica de Alicante (1850-1900)* (Alacant 1986), p. 187. El dèficit de capital d'Ortuño, per tant, era com a mínim superior al 35 %.

manera inusual, en retardar dos mesos la renda de la tardor de 1842, el camperol fou objecte de denúncia i d'una execució per deutes. Per pagar la renda i les costes judicials (2.000 rals en total), Ortuño manlevà aquesta suma del prestamista D. Pedro Galindo. En la transacció notarial amb l'administrador era precisament aquest prestamista qui s'obligava a pagar la propera renda, 1.448 rals que vencien per Nadal. Probablement, si no hagués existit aquesta garantia el llaurador hauria estat desnonat i no simplement executat per deutes. L'actuació de Galindo s'entén, d'altra banda, si tenim en compte que ja anteriorment havia avançat a l'arrendatari 1.000 rals, segurament per a finançar el conreu. El prestamista, per tant, havia d'assegurar la permanència del llaurador a la finca, si és que volia recuperar els préstecs alguna vegada. Naturalment, la teranyina dels deutes es feia especialment espessa sobre l'arrendatari, el qual havia de recórrer a les collites futures de fulla de morera com a garantia. Per a obtenir aquestes collites, el llaurador necessitaria més crèdit i, de fet, no s'especifica quan acabaria de pagar a Galindo. Això explica que l'acord es fes amb la presència del representant del comte: com que el cobrament de la renda de la terra podia entrar en conflicte amb el prestamista, el propietari li donava unes garanties mínimes. De pas, el propietari —minimitzant els riscos i estalviant-se el finançament dels seus arrendataris pobres— aconseguia implicar al prestamista en l'imprescindible subministre de capital als llauradors.

El segon cas és potser més representatiu, compte fet de la tria de colons més capitalitzats que era norma dels Ripalda. Josep Rabasco, arrendatari de 12,5 ha d'horta, es transformà en morós en no pagar la renda el 1845. L'administració, però, exhibí ara una actitud més considerada, ja que li tolerà durant un any el deute de 4.000 rals i va pagar per Rabasco 222 més de contribució de culte i clero. Aquesta tolerància, però, es podia tornar en contra del rendista: tampoc un arrendatari com Rabasco no era lliure de deutes amb altres acreedors. Tres anys abans, el comerciant oriolà Josep M. Ibarra Sorzano li havia prestat 6.100 rals. Amb la major part d'aquesta suma —4.500 rals— havia aconseguit pagar la renda de 1844, cosa que ja no pogué fer l'any següent. La resta del préstec era el valor de dues eugues venudes al fiat, però que l'arrendatari havia pagat abans de caure en la insolvència.

A diferència del cas anterior, ara fou el prestamista qui s'avançà a demanar l'execució del deute. Això —que afegí 400 rals de costos als deutes de Rabasco— permeté a Ibarra ocupar les collites i els béns que hi havia a la finca per tal de recuperar els 4.900 rals que reclamava. El rendista en demanava 4.222, però de moment no era en poder de res. La posició legal, tanmateix, afavoria el comte de Ripalda, i això va conduir a una nova transacció entre els dos acreedors. Dos perits valoraren els béns existents a la finca i els danys en l'explotació que podia reclamar l'amo de la terra. Amb els béns de Rabasco no es podia anar gaire lluny, fins a un punt que potser tradueix les precaucions preses per Ibarra per tal de cobrar: les eugues no apareixen a l'inventari, els «mobles de casa» sumen només 200 rals i les eines tan sols 210. La part més valuosa (5.426 rals) eren les collites intensives en treball (més d'una ha de pebrots, per exemple, valorada en 1.965 rals) i el fem disponible. Amb tot, la inspecció va valorar els danys —sobretot en les barraques— en 2.366 rals. Tot plegat, per a fer cara a deutes per 6.588 rals, els actius de Rabasco només sumaven 5.837. I fins i tot això no era gens clar, perquè un llaurador com aquest també havia contractat mà d'obra, allò que afectava a una petita part de la superfície de pebrots: *«se figura ser del moso en cuenta de salarios»*. El comerciant hagué de

reconèixer la prioritat del propietari. Aquest es quedà amb totes les millores i va reduir considerablement, per tant, el seu crèdit. Al capdavant, Ibarra es quedava sense cobrar i havia d'adoptar un to d'excuses: havia ocupat els béns perquè no podia «preverse [sic] que adeudara tanto al dueño ni podía calcularse había tenido aquél tanta consideración». L'administrador explicava al comte, per la seua part, que l'única esperança del prestamista era «la concideración que quiera tener el dueño de las tierras».

L'experiència del primer cas i, tal vegada, el darrer suggeriment de l'administrador mostren que al comte de Ripalda li interessava més aviat implicar els prestamistes en el finançament dels seus colons, la qual cosa obria el camí a formes d'integració entre el terratinent i els homes de negocis.

VII. Conclusió

Aquest estudi es proposa una consideració de la societat burgesa del segle XIX que no separe «allò econòmic» de la resta dels camps socials. D'altra banda, la trajectòria familiar analitzada permet anar més enllà de la perspectiva freqüent de la noblesa com a protagonista d'una «reconversió» des del feudalisme als usos de la burgesia. Aquesta perspectiva s'adreçava a destacar els aspectes conservadors del triomf del liberalisme, però s'adapta malament a allò que mostren els estudis sobre la societat de l'Antic Règim i els efectes de la revolució liberal.

D'una banda, el cas dels Ripalda destaca la importància de la diferenciació entre noblesa i règim senyorial sota l'absolutisme. Sectors significatius de la noblesa propietària podien promoure ja aleshores l'avanç d'aquells elements —econòmics, culturals o simbòlics— que s'adaptaven millor al desenvolupament de la societat. Era una estratègia reeixida de llarga durada allò que els situava en una posició còmoda enfront de la irrupció de la burgesia i, amb restriccions, del liberalisme polític. No és casualitat que nobles com Josep J. Agulló creassen un discurs adreçat a proposar les línies que hauria de seguir una conducta burgesa amb vocació d'hegemonia. En fer això, és clar, Ripalda podia seleccionar una part de la seua pràctica, però també percebia els límits dels ideals assumibles dins el seu espai públic. Així, la crida a l'actuació empresarial en el camp presentava de manera específica allò que era la pràctica d'uns propietaris dinàmics —que promovien canvis econòmics i, en certa mesura, donaven lloc a vies d'acumulació entre determinats grups de llauradors—, però que es mostraven rebecs a l'assumpció de riscos.

Tanmateix, aquest discurs havia desplegat tota la seua potencialitat al món dels notables. Enfrontat a l'experiència genèrica del trasbals revolucionari, el comte de Ripalda elaborà un «cànon» d'actituds per a l'elit que girava al voltant de la religió, l'educació, el treball i la propietat. Força impregnada per vincles de patronatge, la societat postrevolucionària imaginada no requeria, a l'estil d'un Donoso Cortés, «la dictadura del sabre». Per bé que no l'havia desitjada, la revolució era un fet inel·ludible i el conservadorisme polític i social havia d'assumir-ne els efectes, incloent-hi els econòmics.⁴⁵ En aquest sentit, la metàfora del propietari antic i modern, innovador,

45. Vid. J.M. BENEYTO, *Apocalipsis de la modernidad. El decisionismo político de Donoso Cortés* (Barcelona 1993). La recuperació de la religió en el reordenament de la moral pública del liberalisme

emprenedor i responsable en tots dos casos, adquireix un doble sentit.⁴⁶ D'una banda, és un llenguatge que oferia aixopluc respecte el discurs del desprestigi de la noblesa paràsita. De l'altra, i en funció de l'actuació patrimonial del noble, és una metàfora que apel·la i procedeix de les convencions socioculturals del món agrari. Més que evocar una situació material específica del País Valencià, podria simbolitzar un espai de relacions entre propietari i treballadors agraris sense les quals era tota l'estabilitat de l'edifici social allò que corria perill.

Aquesta plataforma agrària no donà lloc a cap conservadorisme peculiar, sinó que sembla un element afegit al seu moderantisme eclèctic i convencional. El progrés promogut pels propietaris empresarials o l'exhortació a la caritat mostraven en el seu cas unes distàncies evidents entre les projeccions ideals i les pràctiques assumibles. Com es veuria des de 1868, aquest primer discurs burgès girava a la defensiva.

---

conservador a J.M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida* (Barcelona 1992), ps. 238-290. Es poden contrastar les consideracions del moderantisme en matèria social amb les d'algun terratinent progressista a F. HERAN, *Tierra y parentesco en el campo sevillano: la revolución agrícola del siglo XIX* (Madrid 1980), ps. 154-158. Sobre les transformacions en l'àmbit de l'acció social, cf. F. DIEZ, *La sociedad desasistida. El sistema benéfico asistencial en la Valencia del siglo XIX* (València 1993).

46. «Sostener a cada uno en su derecho, tanto a los que ya le tienen, como a los que le pueden conseguir en lo sucesivo... La propiedad es la recompensa y el resultado del trabajo...» afirmava el comte en la seua *Memoria sobre la necesidad de una ley...*, p. 8 i ss.